

УДК 049.32 + 81'373.6 - 81373.2

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА ТОПОНІМІЯ БАЛКАНСЬКОГО АРЕАЛУ ЯК ЦІЛІСНЕ СИСТЕМНЕ ЯВИЩЕ

О.І. Іліаді. Слов'янські мовні релікти в топонімії Балкан. — Київ;
Кіровоград: Код, 2008. — 418 с.

Сучасна українська ономастика як самостійна наукова галузь сформувалася наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. минулого століття, після того як 1959 р. в Києві відбулася I Республіканська ономастична нарада, що започаткувала Всеукраїнські ономастичні конференції, створення національних атласів і словників, найпомітнішим з яких став виданий 1979 р. "Словник гідронімів України". Зосередивши зусилля на національній пропріальній лексиці з метою її інтеграції в загальнослов'янські ономастичні проекти, вітчизняні вчені лише епізодично досліджували оніми інших земель. Найпомітнішими з-поміж таких були праці І.М. Железняк із сербо-хорватського антропонімного словотвору, О.Ф. Ріпечкої зі слов'янської топонімії на території Німеччини, О.М. Скляренка з типології українських і німецьких ойконімів та ін. Зверталися українські мовознавці і до слов'янських географічних назв на території Балкан (наприклад, А.О. Білецький), але ні вони, ні навіть південнослов'янські ономасти, які живуть на тих землях, не досліджували всю праслов'янську топонімію балканського ареалу як цілісне системне явище. Таку глобальну і надзвичайно складну проблему вперше в ономастичній науці поставив і досить успішно розв'язав у своїй монографії «Слов'янські мовні релікти в топонімії Балкан» О.І. Іліаді, хоч йому і перешкоджали кілька об'єктивних чинників: 1) відсутність у сучасній науці (археології, антропології, лінгвістиці тощо) доведеної теорії про заселення Балканського півострова праслов'янами до V ст. н.е.; 2) проблемність реконструкції праслов'янського мовного суперстрату в умовах багатовікових різно-

етнічних, зокрема й генетично не споріднених, нашарувань; 3) фактична неможливість досконалого знання живих і мертвих слов'янських, грецьких, албанських, фракійських, іллірійських, кельтських, романських, германських, тюркських та інших діалектів і мов, що важливо для відтворення інформації про доісторичні етнолінгвальні процеси на такій складній території.

Досягнення поставленої мети передбачало розв'язання низки конкретних завдань (усього їх 5), яким автор підпорядкував чітко продуману, оптимальну структуру монографії. З багатьох важливих наукових положень, що впливають з проведеної реконструкції праслов'янської топонімії балканського ареалу, виділимо як визначальні два: 1) гіпотеза про експансію носіїв праслов'янського мовлення та інфільтрацію праслов'янських діалектів на Балкани до V ст. — щонайменше в III—IV або й у II ст. н.е.; 2) поширення праслов'янської мовної норми і фонетичних інновацій на Балкани з паннонського ареалу як імовірної прабатьківщини слов'ян. Так чи інакше з цими теоретичними положеннями пов'язана методологія дослідження та етимологічний аналіз фактичного матеріалу, що не викликає серйозних зауважень. На жаль, зазначені та інші положення автор не обґрунтовує в спеціальному теоретичному розділі. Натомість у невеликому за обсягом розділі 1 «Slavica на Балканах: найдавніші сліди» основне місце займає етимологічний аналіз слов'янських топонімів балканського ареалу як своєрідний критерій визначення надійності теоретичних висновків щодо досліджуваного явища. Залежно від характеру й поширення реконструйованого матеріалу увагу зосереджено на проблемах вивчення найдавніших слідів інфільтрації («першої хвилі») слов'янської мовної норми в межі балканського ареалу (розділ 1.1.) і на слов'яно-грецьких контактах та умовності їхнього датування (розділ 1.2.).

Розділ 2 присвячено праслов'янському ономастичному суперстрату Греції. Це найважче завдання в монографії і з погляду матеріалу, і з погляду недостатньої вивченості праслов'янських топонімів на грецьких землях (в Україні з цієї проблеми відомі лише статті А. Білецького, а з інших славістів багато уваги цьому питанню приділяв М. Фасмер). О.І. Іліаді успішно з'ясував специфіку праслов'янських гідронімів на території Греції, класифікувавши їх за чотирма групами: 1) топоніми з широким колом слов'янських відповідників; 2) топоніми з відповідниками в південнослов'янському ареалі; 3) топоніми з відповідниками в західно- і східнослов'янському ареалах; 4) слов'янські топоніми Греції без точних слов'янських відповідників. Уже сам поділ на відповідні групи передбачає не лише обґрунтований етимологічний аналіз назв, а й добре знання та кваліфіковану оцінку того праслов'янського фонду, який виявлено іншими дослідниками або лексикографічно зафіксовано на Балканах і за їхніми межами. Автор переконливо етимологізує більшість географічних назв, пропонуючи немало нових пояснень (наприклад,

Zóropta не як сумнівне у фаховій літературі *'Zagorišće*, а як імовірніше *'Zańšće* "випалене сонцем чи вогнем місце"; стор. 29); поглиблює й уточнює прийнятні етимології (напр., Βελέσι як посесив *'Veles* < *'Veles-jъ* з *'Veles* або *'Vel'eslavъ*; с. 49).

Протиставлення грецького (неслов'янського) та південнослов'янського топонімного простору, який досліджено в наступному розділі, цілком виправдане. Зауваження викликає у зв'язку з цим лише відсутність як окремого етномовного компонента албанського ареалу, який хоч і є незначним, але відрізняється від грецького та південнослов'янського на Балканах.

Доводячи один з основних висновків монографії про те, що в V ст. н.е. слід убачати не початок інфільтрації, а етап затухання однієї з перших етнічних хвиль на Балканському півострові, О.І. Іліаді спирається насамперед на вагомні мовні факти, досконале використання порівняльно-історичного методу, письмові фіксації явно слов'янських онімів у джерелах III–V і наступних століть. При цьому визначено чіткі критерії зарахування балканських гідронімів до праслов'янських, основні фонетичні процеси в праслов'янських діалектах і звукові зміни в південнослов'янських мовах, що дозволило реконструювати праслов'янські назви на території Балкан і відрізнити їх від тих, які пізніше виникли на цій території внаслідок основної міграції і закріплення тут слов'ян у VI–VII ст. Зокрема, переконливим є висновок про те, що "приклади з формулою *tart, talt/tolt* вважаємо грецькою нотацією дومتатезних структур, а не албанською фонетичною адаптацією зі зворотною метатезою південнослов'янських *trat, tlat*" (с. 18), а також про діалектне членування пізньопраслов'янської мови на території Греції за поведінкою звукосполучень "губний + j", переходом псл. [u] в [i], вимовою [e] тощо. Автор виявив значні паннонсько-балканські топонімні збіги, внаслідок чого встановив, що рух носіїв праслов'янських діалектів відбувався двома незалежними потоками з паннонського ареалу. Зіставляючи лексичні та фонетичні ознаки слов'янізмів у Греції з південно- і непівденнослов'янськими паралелями, а також виявивши прошарок праслов'янізмів, які не мають аналогів у болгарському й македонському ономастиконах, О.І. Іліаді спростовує поширену теорію про належність наріч грецьких слов'ян винятково до болгаро-македонської гілки південнослов'янських мов.

Перелік цікавих, а подекуди і нових рішень складних ономастичних проблем у другому розділі можна продовжувати, але жанр рецензії не дозволяє це зробити сповна. Можна лише підсумувати, що досить високий науковий рівень і теоретичне та практичне значення отриманих результатів забезпечило послідовне дотримання автором принципів системності та історизму, які становлять методологічну основу дослідження. Тому якщо й виникають якісь зауваження або дискусійні моменти, то вони зумовлені не надуманими теоріями й бездоказовими тлумаченнями в монографії, а складним характером фактичного матеріалу, який нерідко дає підстави для неоднозначних висновків.

Сильні сторони, як і поодинокі зауваження, що виявлені в розділі 2, знайшли свій розвиток у третьому розділі "Праслов'янська гідронімія південнослов'янських мов", який є найбільшим за обсягом (с. 137-367). І в ньому абсолютна більшість етимологій переконливо аргументована, пояснена із залученням значного матеріалу з різних мов і з використанням надійної джерельної бази.

Зауваження, які стосуються переважно однакових за характером викладу другого і третього розділів, такі:

1. Дослідження ґрунтується на аналізі гідронімів, а інші класи топонімів залишено поза увагою, що звужує тему монографії й потребує пояснення. Крім того, відсутність теоретичного розділу не означає відмову від теоретичних узагальнень, що впливають з проаналізованого фактичного матеріалу. Такі вкраплення є поодинокими в словникових статтях, які становлять суть першого, другого і третього розділів, і частково на початку розділів.

2. І в першому, і в наступних розділах давньогрецькі літери та їхні сполучення в праслов'янських топонімах подекуди тлумачаться по-різному, а аргументація того чи того графічного значення подається в тексті лише принагідно. Було б доцільно згрупувати всі греко-слов'янські буквено-звукові відповідники в розділі 1, а вже від них відштовхуватися при читанні античних фіксацій.

3. Лінгвістична гіпотеза О.І. Іліаді про масове переселення праслов'ян із Паннонії, яка не є "першою" прабатьківщиною слов'ян, у III—IV ст. н.е. значно виграла б, якби здобувач підкріпив її археологічними та антропологічними свідченнями, які, на жаль, зовсім не залучаються, та врахуванням важливих історичних фактів. З останніх вважаємо істотним Велике переселення народів III—V ст. н.е., що пов'язане з міграцією могутнього гунського союзу, до якого частково входили і слов'яни, зі сходу на захід аж до столиці Римської імперії. Принаймні в цей час, який визнано в рецензованій праці періодом першої великої експансії слов'ян на Балкани, більше позамовних причин для такого процесу створили гуни, які частково витіснили з Північного Надчорномор'я східних слов'ян та готів, ніж відносно спокійна Паннонія.

У зв'язку з питанням про прабатьківщину слов'ян, остаточне вирішення якого автор справедливо визначає справою майбутнього, не погоджуємося з висновком про те, що бас. Прип'яті, Сейму і середня частина течії Дніпра не претендують на місце зародження слов'ян як етносу, тому що "в гідронімії цих територій (і загалом на українських теренах) відсутня велика кількість архаїчних назв, натомість наявних у російській, білоруській, західнослов'янській гідронімії (часто без лехітських аналогів) і на Балканах" (с. 366). Виходить, що прабатьківщина слов'ян могла бути або й була скрізь навколо України, але не в ній. Не вдаючись до дискусії з цього приводу, вкажемо на два важливі для цього питання моменти: 1) наявність архаїчних гідронімів переважно на слов'янських землях, що оточують Україну, відображає т. зв. "закон ір-

радіації", коли архаїчні елементи витісняються з ядра розвитку якогось явища на периферію (пор. поширеність саме на периферії архаїчних діалектизмів у будь-якій слов'янській мові); 2) щодо незначної кількості архаїчних праслов'янських назв у гідронімії України порівняно з іншими слов'янськими землями, то це твердження не зовсім коректне, бо лише у відносно невеликому за територією межиріччі Західного Бугу й Случі на Волині В.П. Шульгач реконструював понад 600 праслов'янських гідронімів, з яких немало з основами, що вийшли з ужитку.

4. Визнаючи гіпотетичність значної кількості етимологій у науці, особливо коли йдеться про доісторичний праслов'янський мовний фонд, неможливо однозначно і без застережень пояснити походження всіх без винятку слів. Тому є зауваження щодо деяких етимологій, запропонованих у монографії О.І. Іліаді. Наведемо лише кілька дискусійних прикладів. Праформу топоніма *'Altina* досить надійно пояснюють у мовознавстві або як суфіксальне утворення від і.-є. "є/-/*ai- з розширювачем -t- у значенні "текти, лити" (пор. латв. *aluóts* "джерело"), або як похідне з протетичним A- від кореня *let-*, який має подібне значення¹. Значно менше підстав убачати тут, усупереч принципу висхідної звучності, втрату початкового S- в псл. *'Soltina*, яке, до речі, збереглося у відповідному географічному терміні різних слов'янських мов (пор. чes. *slatina* "торф'яне болото", словац. *slatina* "болото", рос. *солотина* "болото із застійною водою" та ін. (стор. 19). Топонім Βελός (VI ст.) у Фракії як псл. *'Velesъ* пов'язано з л.-р. теонімом *Велесъ*, в основі якого апелатив **velesb* «володар, велитель», що містить корінь псл. *'veleti* + *-esъ* (с. 124-125). Але навряд чи теонім або загальна назва діяча могли бути перенесеними безафікським способом на географічний об'єкт. Така трансонімізаційна модель у слов'янських мовах не продуктивна, і цю закономірність не спростовує запропонована аналогія до російського топоніма *Устинья*, утвореного, на думку автора, від жін. імені *Устинья* (а може, від ГТ *устье?*), бо в останньому є фіналь -ья, яка формально збігається з посесивним **-bja* (пор. рос. *бабья, волчья*), що сприяло її переосмисленню (конверсії). Не переконує походження назви *Miliota* < **Mileta* від апелатива *"milota* "приємність, радість" (с. 33), бо перенесення абстрактних іменників на водні об'єкти також не притаманне слов'янським мовам (такі поодинокі назви виникли як ідеологічні знаки лише в радянській ойконімії та ергонімії). Сумнівним видається тлумачення гідроніма Ζερέτς як псл. *'Хъгъсь* < *"zwetі* "дивитися" (пор. рос. *зрец* "свідок, очевидець") (с. 57). Більше підстав існує, щоб пов'язувати його з псл. *'ъгъсь* "жрець", спорідненим із *"zbrtva* "жертва", лит. *girti* "хвалити, вихвалити" та ін.² Пояснення гр. Μπρόττα як посесива *"bratbjb* "братів"

¹ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С. Стрижак. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 17.

² Етимологічний словник української мови: В 7 тт. / Гол. ред. О.С. Мельничук. — К.: Наук. думка, 1985. — Т.2. — С. 204, 194.

не переконливе насамперед через функціонування в праслов'янській мові як основного варіанта прикметника *'bratъskъjb*. Більш обґрунтованим вважаємо зв'язок з алб. *Berat* < слов. *"Belogradъ"*, на що вказував М. Фасмер (стор. 100). Малоімовірним є утворення назви р. *Луча*, укр. *Луча* "способом топонімізації псл. *luca* "промінь"... за оптичними характеристиками водного об'єкта" (с. 231-232). Природнішим є його походження як відантропонімного посесива на *'-ja* або як похідного від географічного терміна **lukъ*.

5. Віддаючи належне високому науковому рівню етимологічного аналізу назв у монографії, вкажемо на необхідність не лише виділяти афікси, а й визначати їхню функцію, словотвірне значення, що важливо для з'ясування етимології деяких слів. Наприклад, назва *Κατούνα* пояснюється як похідне *на'-уна, -унь/-уни* від ГТ **kotъ* "закут і т.ін." або від **katati(se)* "катати, рухати, пересувати" (стор. 59-60). Якщо ж урахувати взаємодію псл. **-унь, '-унь/'-уни* переважно з іменними основами³, а також його конкретизуюче географічне значення, то з'являється більше підстав на користь першої етимології. Нема пояснення функції та словотвірного значення суф. **-ісь* у гідронімі *'Baricъ*, утвореному від ГТ *'bara* (с. 114), а це важливо ще й з того погляду, що дослідники здебільшого визначають за цим формантом винятково демінутивно-патронімічну функцію, що не відповідає стану речей у топонімії. Особливо цінною була б інформація про словотвірне значення й функції форманта *"-ica* в тих гідронімах, які автор зараховує до лексико-семантичних утворень від омонімічних апелятивів: *'Orlica* < *"orlica* "самиця орла" (с. 259), *'Vъlcica* < *'vъlcica* "самиця вовка" (стор. 321), *'Sokolica* < *"sokolica* "самиця сокола" (стор. 295), *'Pijavica* < *'pijavica* "різновид паразита, який присмоктується до тіла", "вид рослини" (с. 345) та ін. Визнаючи можливість збереження язичницьких витоків перенесення деяких культових назв тварин на водні об'єкти, все ж не можемо погодитися з масовим (та ще й "матріархальним") характером цього явища, тим більше що глибинний етимологічний аналіз подібних топонімів підтверджує їхню мотивацію конкретними фізико-географічними ознаками об'єктів, а не безафіксне перенесення на них анімалістичних апелятивів. Тому в назвах на *'-ica* більше підстав убачати топонімне значення цього суфікса і його приєднання в такій функції до відповідних основ з актуальною для географічних об'єктів семантикою: *'Vъlcica* < *'velkti* "волокти, тягти", звідки і *'vъlkъ*, *"Pijavica* < *'pijavъ* "такий, який п'ють або з якого п'ють", *"Orlica* могло виникнути за допомогою слов'янського форманта *-ica* від тюркського ГТ *orel/oril* "вугол, клин землі в межиріччі тощо" і т.ін.

Монографію завершують змістовні загальні висновки (що правда, дещо переобтяжені прикладами з реконструкціями), які впливають із проведеного дослідження. Загалом достатнім є список вико-

³ Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. — Wrocław etc., 1974. — T. I. — S. 139-141.

ристаної різномовної літератури з 276 позицій, вагомою є джерельна база праці. У зв'язку з цим можемо лише зауважити, що в рецензованій книзі варто було б використати праці таких українських славістів й ономастів, як О.С. Мельничук, Г.П. Півторак, В.Г. Складенко, Т.Б. Лукінова, О.Б. Ткаченко, І.А. Стоянов, В.В. Левицький, Ю.О. Карпенко, Є.С. Отін, В.П. Петров, О.С. Стрижак, В.А. Бушаков та інших, які мають вагомий здобуток в дослідженні тих проблем, що розв'язував О.І. Іліаді.

Висловлені зауваження є здебільшого частковими або рекомендаційними і не впливають на загальний висновок про високий науковий рівень монографії, яка є ґрунтовним дослідженням актуальної для слов'янського мовознавства проблеми. Її наукові положення й отримані результати належним чином аргументовані, характеризуються новизною і мають велике теоретичне та практичне значення. Немає сумніву, що рецензована праця приверне увагу фахівців не лише в Україні, а й за її межами, де цікавляться проблемами славістики.

Василь Лучик (м. Київ)

Vasyl' Luchyk (Kyiv)

PRIMITIVE SLAVONIC LANGUAGE TOPONYMY OF THE BALKAN NATURAL HABITAT AS INTEGRAL SYSTEM PHENOMENON

Book review on: *O.I. Iliady*. Slovians'ki movni relikty v toponimiyi Balkan. — Kyiv; Kirovograd: Kod, 2008. — 418 s.